

Любов ДУБРОВІНА, Ніна МАЛОЛЕТОВА

Діяльність Київської міської управи в галузі бібліотечної справи під час нацистської окупації (1941-1942)

У статті на документах Державного архіву Київської області розглядається діяльність Київської міської управи та органів місцевого управління в галузі бібліотечної справи під час нацистської окупації. Управа показана як центр наукового, культурного і політичного життя України, проаналізовано діяльність відділу культури та освіти стосовно збереження бібліотечних фондів, висвітлено підготовчу роботу з відкриття публічних бібліотек, організацію рятування безгосподарних книжкових фондів та перевезення їх до великих бібліотек міста.

Період німецької окупації – це один з найбільш трагічних періодів в історії Києва і української культури. Ставлення нацистів до культурних надбань українського народу визначалося їх загальною позицією щодо України як до колонії, частини Великогерманського рейху.

17 липня 1941 р. Гітлер підписав наказ про введення цивільного управління на окупованій території колишнього Радянського Союзу. Згідно з цим наказом всі окупаційні органи цивільної влади підпорядковувалися Рейхсміністерству окупованих східних областей, керівником якого призначено рейхслайтера Альфреда Розенберга. Територія, що перебувала у віданні рейхсміністра, поділялася адміністративно на рейхскомісаріати, генеральні округи, генералкомісаріати, штатдткомісаріати, гебітскомісаріати. Рейхскомісаріати підпорядковувалися рейхсміністру окупованих східних областей, а призначалися особисто фюрером¹. Структурно рейхсміністерство складалося з численних підрозділів, серед яких найбільш важливими були чотири головних відділи:

Головний відділ I – «Політика» (керівник – Г. Ляйббранд);

Головний відділ II – «Організаційний» (керівник – Л. Рунге);

Головний відділ III – «Господарчий» (керівник – Г. Шльоттерер);

Головний відділ IV – «Технічний» (керівник – Ф. Шютце).

За такою схемою була побудована структура рейхскомісаріату України, генералкомісаріатів, штатдткомісаріатів, гебітскомісаріатів тощо².

¹ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. – К.: Держвидав політичної літератури УРСР, 1963. – С. 14–16.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 22, спр. 33, арк. 1–2; Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО), ф. 3206, оп. 2, спр. 22, арк. 19, 24.

Дубровіна Любов Андріївна, д-р іст. наук, директор Інституту рукопису НБУВ,

Малолетова Ніна Іванівна, головний бібліотекар НБУВ.

Територія України була штучно поділена на окремі адміністративні одиниці. Зокрема, з частини українських земель, які раніше належали до Польщі (Львівська, Дрогобицька, Станіславська і Тернопільська (без північних районів) області), був утворений так званий «дистрикт Галичина» з центром у Львові. У серпні 1941 р. генерал-губернатор Франк за наказом Гітлера включив Галичину до складу Генерал-губернаторства, яке складалося з частини окупованих німцями польських земель. У серпні цього ж року за угодою, підписаною в м. Бендерах між Німеччиною та Румунією, Одеська область, південні райони Вінницької області та західні райони Миколаївської області були передані Румунії (ця територія мала назву «Трансністрія»). До Румунії також відійшли Чернівецька та Ізмаїльська області³.

Основна частина України була включена до складу Рейхскомісаріату України з центром у Рівному, наказ Гітлера про утворення якого був підписаний 20 серпня 1941 р., рейхскомісаром було призначено гауляйтера Еріха Коха. Згодом директивами рейхсміністерства окупованих східних областей були визначені кордони, розмір і територіальний поділ РКУ, який розподілявся на 7 генеральних округ: Волинь, Житомир, Київ, Миколаїв, Таврія, Дніпропетровськ. Генеральний округ Чернігів не був створений, його територія підпорядковувалася військовому командуванню⁴.

Необхідність введення нової системи управління та адміністративно-територіального поділу на окупованій території і, фактично, напрямки діяльності окупаційної адміністрації були обґрунтовані і визначені Гітлером на нараді в ставці Верховного головнокомандуючого 16 липня 1941 р., де всі окуповані німцями території були порівняні з величезним пирогом, який потребує такого поділу, що дасть можливість панувати над ними,

³ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів... – С. IX–X.

⁴ Там само. – С. 30–31.

управляти ними, експлуатувати їх⁵. Апарат рейхсміністерства окупованих східних областей і підлеглому рейхскомісаріату України відповідали поставленим цілям.

Станом на 26 січня 1942 р. організаційна структура центрального апарату рейхскомісаріату України складалася з 4-х головних відділів:

Головний відділ I – «Організаційний» (керівник – ландесгауптман фон Ведельштедт);

Головний відділ II – «Політика» (керівник – регірунгспрезидент д-р Даргель);

Головний відділ III – «Господарство» (керівник – майор, д-р Крукенберг);

Головний відділ IV – «Техніка» (керівник – рейхсбандиректор-президент Бауман)⁶.

Бібліотеки підпорядковувалися відділу II, керівником якого був Пальцо.

В особистому підпорядкуванні рейхскомісара України були: заступник, референт, ад'ютант, начальник інформаційної служби, канцелярія. До апарату рейхскомісаріату України належали: вищий СС і поліцайфюрер, моторизована рота, офіцер зв'язку військового командування, уповноважені з рейхсміністерств закордонних справ, пошти та залізниць⁷.

На території рейхскомісаріату України діяв Оперативний штаб рейхслайтера Розенберга, якому відповідно до наказу Гітлера від 1 березня 1942 року були надані надзвичайні повноваження перевіряти бібліотеки, архіви, масонські ложі та інші ідеологічні і культурні організації всіх видів на основі відповідного матеріалу і конфісковувати їх для виконання завдань націонал-соціалістської партії в галузі ідеології для подальшого їх використання в науково-дослідній роботі вищих шкіл. Такому ж розподілу підлягають і культурні цінності, які є власністю євреїв, безгосподарні і цінності нез'ясованого походження⁸. Керівником Управління Оперативного штабу, яке знаходилося у Берліні, був призначений штабсфюрер Утікаль. Вирішенням конкретних завдань на окупованій території України займалася Головна робоча група України, що підпорядковувалася безпосередньо Управлінню штабу. Вона була утворена директивою Розенберга від 3 жовтня 1941 р., а прибула до Києва 18 жовтня на чолі з керівником групи гаумтслайтером Францем Зайботом.

Головна робоча група України контролювала територію Східної й Південної України, Криму та південних областей Росії і налічувала на березень 1943 р. п'ять робочих груп: Києва, Харкова, Херсона, Криму і Дніпропетровська, а також чотири зондеркоманди, які діяли у

прифронтових зонах. На окупованій території колишнього СРСР діяли три головні робочі групи: «Остланд», «Україна» та «Центр»⁹.

У структурі Оперативного штабу працювали також 13 зондерштабів, підпорядкованих безпосередньо Управлінню штабу, які здійснювали огляд, оцінку об'єктів науки та культури і вивезення їх до Німеччини з точки зору корисності для рейху з урахуванням завдань Оперативного штабу. Це, зокрема, зондерштаби світоглядної інформації, науки, бібліотек, прадавньої історії, образотворчого мистецтва тощо¹⁰.

Після захоплення німцями Києва під контролем і за вказівкою окупаційного адміністративного апарату діяли і органи місцевого управління.

У фондах Державного архіву Київської області зберігаються численні матеріали, що свідчать про діяльність Київської міської управи в галузі бібліотечної справи у роки німецької окупації, основний масив яких знаходиться у фондах Р-2356 (Київська міська управа) та Р-2412 (Музей-Архів переходової доби). Серед них у фонді Р-2356, опис 6:

- Постанови КМУ № 36 від 17. 10. 1941 та № 244 від 11. 12. 1941 «Про збереження книжкових фондів», в яких йшлося про подачу відомостей щодо безгосподарних бібліотек м. Києва – спр. 1, 175-б, 181, 183, 184, 198-б.
- Плани роботи Інспектури бібліотек – спр. 182, 193.
- Про мережу бібліотек Києва та її реорганізацію – спр. 181, 198-б.
- Звіти і плани київських бібліотек про діяльність (у тому числі БАН, Київської міської публічної, Історичної, Науково-медичної, Науково-технічної, Київської міської бібліотеки для дітей та дорослих) – спр. 182, 186, 193.
- Довідки про стан бібліотек міста – спр. 175-б, 182.
- Відомості про безгосподарні бібліотеки Києва, доручення та дозволи бібліотекам від Відділу культури та освіти на вивезення безгосподарних бібліотек, актові записи (керівників будинків, представників комісії КМУ, мешканців будинків) про наявність безгосподарної літератури, звіти бібліотек про одержані шляхом концентрації видання – спр. 181–186.
- Списки співробітників бібліотек, штатні розклади, відомості на зарплату, скорочення штатів – спр. 187–190, 198-б.
- Співробітництво Інспектури бібліотек з Оперативним штабом Розенберга та представниками цивільної адміністрації – спр. 184, 193.
- Інвентаризаційний опис майна районних бібліотек Києва, а також відомості про переоблік цінного та іншого інвентарю Київської міської публічної бібліотеки – спр. 190.
- Про твори українських письменників, рекомендованих для оstarбайтерів – спр. 67 тощо.

⁹ Там само, ф. 3676, оп. 1, спр. 4, арк. 54; спр. 141, арк. 258, 270–271.

¹⁰ Там само, спр. 59, арк. 93–96.

⁵ Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.). – М.: Экономика, 1985. – С. 48.

⁶ ЦДАВО, ф. 4620, оп. 3, спр. 239, арк. 12–14.

⁷ Там само, ф. 3206, оп. 2, спр. 19, арк. 16–18; оп. 5, спр. 27, арк. 72–73.

⁸ Там само, ф. 3676, оп. 1, спр. 44, арк. 49; спр. 221, арк. 36.

У фонді Р-2412, опис 1:

– Положення про Музей-Архів переходової доби – спр. 2.

– Постанова № 74 від 17. 04. 1942 т. в. о. голови м. Києва Л. Форостівського «Про заснування Музею-Архіву, присвяченого перехідному періоду в житті Києва». Звіт про роботу та інші матеріали щодо організації Музею, результатів перевірки роботи Музею – спр. 27.

Опис 2:

– Постанови КМУ з різних питань культури, освіти та науки, зокрема «Про збереження книжкових фондів» – спр. 3, 4, 9, 38.

– Документи про діяльність установ, підпорядкованих Відділу культури та освіти КМУ (положення, плани, звіти тощо) – спр. 57.

– Відомості про долю церковно-богословських бібліотек, про перегляд бібліотечних фондів Київської духовної академії – спр. 199.

– Відомості про стан і діяльність бібліотек і музеїв Києва (списки, пояснювальні записки, довідки) – спр. 244.

Перед тим, як приступити до розгляду діяльності новоутвореної Київської міської управи (далі – КМУ), необхідно зупинитися на становищі у самому місті, розкладі існуючих громадсько-політичних сил, ставленні до цього представників окупаційної влади.

Усі ланки громадсько-політичного, економічного і культурного життя Києва не функціонували. За свідченням історичних документів добре відомо, що життєдіяльність міста була паралізована, місто опинилося без світла, води і харчів. Серед свідків цих подій були й майбутній голова КМУ (за рахунком третій) Л. І. Форостівський¹¹ і голова Української національної ради (далі – УНР), ректор КПІ проф. М. І. Величківський¹². У своїх спогадах вони докладно зупиняються на тогочасному становищі у Києві: перелічують заміновані об'єкти, взірвані 4 мости через Дніпро, пожежі у центральній частині міста, які тривали протягом майже двох тижнів, настрої населення тощо.

Цікавим у цьому плані є витяг із секретного звіту уповноваженого Рейхміністра окупованих східних областей при групі армій «Південь» капітана Коха¹³ від

¹¹ *Форостівський Л.* Київ під ворожими окупаціями. – Буенос-Айрес: Вид-во М. Денисюка, 1952. – С. 20–31.

¹² *Величківський М.* Сумні часи німецької окупації (1941–1944 рр.) // *Визвольний шлях.* – 1965. – Р. XVIII (XII). – Кн. 1 (203). – С. 44–45.

¹³ Ганс Кох – професор, відомий русист й українознавець, керівник Інституту Східної Європи у Бреслау. Як представник Імперського східного міністерства, прибув в Україну у складі вермахту з метою виявлення ворогів радянської влади та залучення їх до співробітництва з німцями. Об'їздивши за вказівкою міністерства значну частину окупованої України, він дійшов висновку, що населення настроєно антибільшовицьки і не проти співробітництва з німцями. У результаті цієї поїздки він вже 30 вересня 1941 року підготував звіт про свої враження від України та її народу «Der Sowjetnachlass in der Ukraine. Stimmungs- und Erfahrungsbericht» (ЦДАВО, ф. 3206,

5 жовтня 1941 р. про руйнування у Києві: «Пожежа Києва 24–29 вересня 1941 р. знищила саме центр міста, тобто красиву і величну його частину – з двома великими готелями, головним поштамтом, радіоцентром, телеграфом і декількома універмагами. Пожежею був охоплений простір близько 2 кв. км., без притулку залишилось приблизно 50 тис. людей; вони абияк розміщуються в залишених квартирах. Як покарання за явний саботаж 29–30 вересня знищені євреї міста, загалом (за відомостями оперативних команд СС) близько 35 тис. людей, половина яких жінки...»¹⁴.

Що стосується громадсько-політичного життя, то учасники «похідних груп» ОУН зробили серйозну спробу перетворити Київ на центр самостійницького руху. Найбільш активні представники цих груп майже одночасно зі вступом німців до Києва прибули до міста і вивісили національний прапор на дзвіниці Софійського собору. «...Метою цього символічного кроку було звернути увагу на те, яким шляхом мають розвиватися події, а німецьким військовим і політичним чиновникам дати виразно до зрозуміння, що Київ столиця і серце України»¹⁵. Однак, реальна дійсність вимагала негайних практичних дій від місцевої інтелігенції та прибулих кадрів українських націоналістів на чолі з д-ром Олегом Ольжичем-Кандибою, заступником голови Проводу українських націоналістів. За його ініціативою 20 вересня 1941 р. головою Київської міської управи було обрано проф. О. П. Оглоблина (з двох запропонованих кандидатур О. П. Оглоблина і В. П. Багазія).

Проте точна дата її утворення спірна. Голова УНР проф. М. І. Величківський, як і представник ОУН Зенон Городиський, вважали, що ця подія мала місце 20 вересня, а інші, в тому числі сотник С. Сулятицький – на третій чи четвертий день після зайняття німцями Києва¹⁶. Перший наказ О. П. Оглоблина як голови міської управи був підписаний 3 жовтня 1941 р.¹⁷

4 жовтня у Києві на Подолі відбулася нарада представників інтелігенції для обговорення тогочасного становища у місті. На пропозицію О. Ольжича ухвалили заснувати УНР як зародок майбутнього уряду України, яка ставила собі за мету мати представництво в німецьких органах влади, боротися проти більшовизму за національне відродження, піклуватися про виховання молоді і зайнятися налагодженням громадсько-політичного життя в Україні. Головою УНР було обрано проф. М. І. Величківського, який вже 5 жовтня був на

оп. 2, спр. 26, арк. 1а–17); *Коваль М. В.* Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Спроба сучасного концептуального бачення. – К.: Ін-т історії НАНУ, 1994. – С. 27).

¹⁴ Преступные цели – преступные средства ... – С. 257.

¹⁵ Там само.

¹⁶ *Городиський З.* Українська національна рада у Києві // *На зов Києва.* – К.: Дніпро, 1993. – С. 270, 272; *Сулятицький С.* Перші дні в окупованому Києві // *Там само.* – С. 190.

¹⁷ *Верба І. В.* Олександр Оглоблин та його внесок в українську історіографію 1920–1940-х років: Дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2000. – С. 266.

прийомі у Маріїнському палаці у генералкомісара Кисва та гауптмана проф. Ганса Коха. У своєму меморандумі УНР закликала український народ спільно з німецьким народом на боротьбу з більшовицькою Москвою. Крім того, було прийнято відозву до Еріха Коха, в якій наголошувалася подяка А. Гітлеру та німецькій армії за визволення України й висловлювалася готовність співпрацювати з окупаційною владою¹⁸.

Завдяки активній діяльності КМУ і УНР поступово почали проявлятися ознаки відновлення наукового і культурного життя міста: зокрема, спроба поновити діяльність Української Академії наук (далі – УАН), Університету, КПІ та інших установ. 20 жовтня під головуванням О. П. Оглоблина у будинку УАН (Володимирська, 55) була скликана нарада у справі відновлення її діяльності. Ухвалили вважати цей день першим днем відновленої Академії наук. Тоді ж було призначено і Президію УАН, а також затверджено штат її керівного складу. За даними, які вдалося з'ясувати уповноваженим по організації відновлення УАН, у Києві в той час налічувалося 1139 науковців, серед них 3 академіки, 180 професорів, 253 доценти тощо¹⁹.

З 21 жовтня, тобто на третій день після вступу німців до Києва, почала виходити газета «Українське слово» (продовжуючи нумерацію цієї газети, попередні номери якої були видані у Житомирі), головним редактором був призначений І. Рогач. У № 51 газети за 7 листопада 1941 р. зазначалося, що «... Українцям на їх батьківщині належить провідна роль, вони мають посідати керівну роботу, брати всі справи у свої руки... В систему нової Європи український народ хоче увійти як порядкуючий у своєму просторі і не має сили щоб спинила його поступ».

Спілка українських письменників затвердила тимчасовий статут і тим поклала початок своєї діяльності. Керівником Спілки було призначено О. І. Телігу, яка почала видавати літературно-мистецький тижневик «Літаври». Створюється Всеукраїнська учительська спілка, почала працювати при Інституті мовознавства УАН комісія з підготовки нового українського правопису, відновлює свою діяльність і Будинок вчених, працює низка закладів культури тощо²⁰. Всі ці заходи свідчать про те, що у своїй практичній діяльності КМУ і УНР використали той факт, що спочатку окупаційна адміністрація підтримувала український національний рух, і ними була зроблена спроба закласти основи по відродженню наукового і культурного життя міста.

Проте згодом ставлення німецької окупаційної вла-

ди до діяльності КМУ та УНР змінюється. Певну роль відіграло побоювання, що заклади культури, наукові та вищі навчальні установи перетворяться на розсадник націоналізму і користі від їхньої діяльності для рейху не буде. Починається низка репресій, яка продовжується і в 1942 р. Еріх Кох видає таємний наказ про припинення діяльності УНР (з 27 листопада 1941 р. УНР діяла у підпіллі), а 28 листопада видається наказ про закриття вищих шкіл та ліквідацію УАН. Видання газети «Українське слово» було припинено, І. Рогача заарештовано і в грудні 1941 р. розстріляно²¹.

З 14 грудня головним редактором «Нового українського слова» був призначений проф. К. Т. Штепа, і газета стає органом з явною німецькою спрямованістю, про що свідчить 1-й номер, де у зверненні до читачів зазначалося, що «Крайні націоналісти... зробили спробу перетворити національно-українську газету на інформаційний орган своїх зрадницьких цілей, всі застереження німецької цивільної влади про те, що газета має бути нейтральною і служити лише на користь українському народові, не були взяті до уваги. Була зроблена спроба підірвати довіру, яка існує між нашими німецькими визволителями і українським народом...».

Бібліотечною справою у КМУ опікувалася Інспектура бібліотек, очолювана В. П. Тарнавським, яка підпорядковувалася Відділу культури та освіти. З перших днів нацистської окупації становище ускладнювалося тим, що бібліотеки були об'єктом «особливої уваги» з боку як військових, так і цивільних німецьких установ. Безпосередньо після захоплення німцями Києва і до налагодження окупаційного режиму у місті хазяйнували військові підрозділи, які займали приміщення офіційних, наукових та інших установ для свого дислокування, знищуючи і використовуючи для своїх побутових потреб культурні цінності і устаткування, які там знаходилися (як це мало місце у Бібліотеці Академії наук)²².

З метою збереження культурних цінностей для рейху наприкінці жовтня 1941 р. було видано спеціальне розпорядження начальника Відділу військової адміністрації оперативного тилового району «Південь», де в параграфі 1 «Наукові установи» зазначалося, що в окремих випадках у зоні бойових дій у наукових установах розміщувалися військові підрозділи, які без усякої на те потреби нищили і викидали на вулицю колекції, бібліотеки та інше майно. Підкреслювалося, що у багатьох випадках такі культурні цінності представляють особливий інтерес для рейху і вермахту, тому що в них можна знайти невідомі раніше відомості про структуру країни та її населення, які мають значення і для нинішньої війни. У зв'язку з цим заборонялося військовим займати наукові установи, а у разі крайньої необхідності рекомендувалося приймати необхідні заходи щодо збе-

¹⁸ Величківський М. Названа праця. – С. 45–50.

¹⁹ Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф. Р-2356, оп. 6, спр. 166, арк. 2–3; спр. 172, арк. 12–13; Верба І. В. Спроби відновлення Української Академії наук у Києві (кінець 1941 – середина 1942 р.) // Український історик. – 1995. – № 1/4. – С. 87–89.

²⁰ Українське слово. – 1941. – Ч. 33. – 17 жовтня. – С. 4; 1941. – Ч. 51. – 7 листопада. – С. 1; 1941. – Ч. 52. – 8 листопада. – С. 4; 1941. – Ч. 59. – 16 листопада. – С. 4; 1941. – Ч. 75. – 6 грудня. – С. 4; 1941. – Ч. 81. – 13 грудня. – С. 3.

²¹ Величківський М. Названа праця. – С. 296–297.

²² Малолетова Н. І., Дубровіна Л. А. Нацистська бібліотечна політика у період окупації Києва у 1941–1943 рр. і доля книжкових фондів Бібліотеки Академії наук УРСР // Рукописна та книжкова спадщина України. Вип. 5. – К., 2001. – С. 148.

реження колекцій та іншого культурного майна, яке там зберігалось²³.

Разом з передовими частинами вермахту до міста входили військові підрозділи різних німецьких відомств, які негайно «брали під контроль» і опечатували бібліотеки. Серед них були уповноважені від Пруської державної бібліотеки та шефа військових архівів, оперативна команда VI Відділу «G» Головного імперського управління безпеки, Науково-дослідне товариство «Спадщина», воєнізовані геологічні групи СС та інші. Особливо «проявила» себе у Києві зондеркоманда СС під керівництвом барона Ебергарда фон Кюнсберга²⁴.

Незважаючи на такі об'єктивні обставини, Інспектура бібліотек КМУ активно береться за роботу. Вже з перших чисел жовтня 1941 р. розпочинається реєстрація бібліотек міста. Серед документів ДАКО знаходиться заява т. в. о. заступника БАН І. О. Федорова від 2 жовтня 1941 р. з проханням зареєструвати бібліотеку та дати дозвіл розпочати внутрішні роботи. До цієї заяви додавалася довідка про завдання, структуру і штат БАН (133 співробітники), вивезену літературу, а також зазначалося, що основне приміщення Бібліотеки зайнято німецькими військовими частинами, Бібліотека зможе працювати нормально лише при умові звільнення приміщення від військових частин²⁵.

У цей же час відбувається офіційне призначення керівників найбільших бібліотек Києва на тимчасове виконання обов'язків директорів: БАН – О. І. Полуляха (з 3. 10. 1941); Київської міської публічної бібліотеки – Т. М. Марківську – (з 11. 10. 1941); Науково-медичної – В. К. Магеровського (з 10. 10. 1941); Київської дитячої – Т. П. Гібу (з 4. 10. 1941); Науково-технічної – Н. В. Пісکورську (з 7. 10. 1941); Науково-історичної – І. Д. Горохолінську (з 7. 10. 1941)²⁶.

У середині жовтня КМУ приймає низку важливих постанов. Це, зокрема, постанова № 36 від 17. 10. 1941 «Про збереження книжкових фондів», у якій зазначалося, що всі керуючі будинками м. Києва та його околиць повинні взяти на облік усі безгосподарні бібліотеки, які раніше належали радянським установам та різним закладам, тепер ліквідованим, а також приватним особам, що залишили Київ разом з більшовиками. На всі ці бібліотеки керуючим будинками потрібно було у триденний термін скласти відомості за такою формою: назва установи чи закладу або прізвище колишнього власника бібліотеки, адреса, загальна характеристика видань за змістом. У разі, коли будівля була зайнята іншими мешканцями, реквізовані бібліотеки потрібно здавати новим власникам на збереження, оформлюючи здачу відповідним актом. Вимагалось всі відомості негайно передавати до Правничого відділу КМУ²⁷.

²³ ЦДАВО, КМФ – 8, оп. 2, спр. 153, арк. 31–33.

²⁴ Малолетова Н. І., Дубровіна Л. А. Названа праця. – С. 144–145.

²⁵ ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 185, арк. 31, 33–38.

²⁶ Там само, спр. 183, арк. 24; спр. 189, арк. 8, 14.

²⁷ Там само, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 175-б, арк. 8; спр. 181, арк. 1; ф. Р-2412, оп. 2, спр. 3, арк. 36.

17 жовтня КМУ приймає постанову № 27 щодо передачі всіх книгарень, що розташовані на теренах міста Києва, у розпорядження Відділу пропаганди КМУ. До окремого розпорядження відкривати книгарні та продавати книжки, що залишилися у книгарнях, заборонялося. У той же день вийшла постанова КМУ № 28 «Про передачу собору Св. Володимира Київській церковній раді Української автокефальної православної церкви», в якій зазначалось про необхідність негайного звільнення приміщення собору від книжкового архіву та передачі собору в користування Церковної ради для відправлення Божої служби²⁸. (У Володимирському соборі знаходилося книгосховище Бібліотеки АН. Остаточо він був звільнений від книг силами окупаційної влади за допомогою місцевого населення лише на початку серпня 1943 р.)

У 20-х числах жовтня 1941 р. КМУ приймає постанову про утворення нового об'єднання міської торгівлі «Книгокультторгу» (наводився перелік приміщень, які будуть закріплені за цим об'єднанням). Для відновлення роботи видавничих товариств «Сяйво», «Час», «Рух», «Культура», «Просвіта», «Січ», діяльність яких була припинена у радянський час та конфісковано на велику суму їхнє майно, вирішено їх передати, за домовленістю з Відділом пропаганди, до «Книгокультторгу», директором якого затверджувався Р. А. Пилипенко²⁹.

25 жовтня 1941 р. зав. Секцією культури Дубина³⁰ та інспектор бібліотек В. П. Тарнавський підготували зав. Відділу культури та освіти проф. К. Т. Штепі доповідну записку з проханням звернутися до керівництва КМУ з пропозицією затвердити мережу бібліотек Києва. У свою чергу проф. К. Т. Штепа передав до Фінансового відділу КМУ подання з повідомленням про те, що виходячи з умов воєнного часу мережу бібліотек Києва скорочено на 50% (було залишено 22 бібліотеки). Кількість працівників скорочено на 75% (було 700, залишено 179). Орієнтовна місячна зарплата всіх бібліотечних працівників буде становити 65 400 крб. З наукових бібліотек пропонувалося залишити чотири: БАН, Науково-технічну, Науково-медичну і Науково-історичну, а з міських бібліотек дві: Київську міську публічну бібліотеку і Міську публічну для дітей. Додавався перелік київських бібліотек з потрібними штатами, які залишаються для проведення внутрішніх робіт з жовтня 1941 р. по березень 1942 р. На початку листопада 1941 р. мережа бібліотек Києва була затверджена, і у зв'язку з цим весь керівний склад бібліотек було переведено з т. в. о. на директорів³¹.

Для удосконалення роботи в справах середньої освіти, вищої школи та мистецтва 29 жовтня КМУ ще за підписом О. П. Оглоблина ухвалюється постанова № 68 «Про затвердження заступниками керівника Відділу культури та освіти Єфременюка П. О., Кавале-

²⁸ Там само, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 3, арк. 28–29.

²⁹ Там само, арк. 63; спр. 9, арк. 57–58.

³⁰ У документах ініціалів не знайдено.

³¹ ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 181, арк. 2–14; спр. 183, арк. 24.

рідзе І. П. та проф. Окіншевича»³². У цей же час затверджується «Тимчасове положення про Українську книжкову палату», яка існувала при БАН³³.

Наприкінці жовтня 1941 р. Інспектура бібліотек КМУ розпочинає співробітничати з Оперативним штабом Розенберга, зокрема Головною робочою групою України, яка почала свою діяльність з 18 жовтня 1941 р.³⁴ Про це співробітництво свідчить доповідна записка зав. Секції культури Дубини та інспектора бібліотек В. П. Тарнавського до зав. Відділу культури та освіти КМУ проф. К. Т. Штепи, де зазначається, що п. В. П. Тарнавський в останніх числах жовтня контактував з представниками Оперативного штабу Йогансеном і Зайботом. Штабом було опечатано всі наукові міські та районні бібліотеки, тобто закриті для відвідувачів, і було дозволено проводити внутрішні роботи (переінвентаризація, зовнішнє упорядкування силами штату, затвердженого Міською управою). З метою збереження приватних бібліотек від нищення та розграбування штаб не заперечував, щоб звозити безгосподарне майно і зосереджувати його в приміщенні БАН.

В. П. Тарнавський, як відповідальний працівник КМУ, який опікувався бібліотеками, супроводжував представників Оперативного штабу при обстеженні бібліотек міста. Завдяки цьому ми маємо уявлення про стан бібліотек у перші дні німецької окупації. Зокрема, що БАН – зайнята представниками Міністерства закордонних справ [зондеркомандою Кюнсберга], охороняється СС; Володимирський собор, де зберігалися фонди БАН, опечатаний також Міністерством закордонних справ і закритий; книгосховище газет БАН у Софійському соборі опечатано гауптманом Кохом (ключів немає); Університетська бібліотека частково опечатана оберлейтенантом Шміцем, частково Міністерством закордонних справ. До Історичної бібліотеки Лаври вхід тільки з дозволу рейхскомісара. Всі районні та партійні бібліотеки зачинені. Від керівників бібліотек взято письмові зобов'язання – не видавати книг без дозволу Головної робочої групи України (ГРГУ)³⁵.

Протягом останніх місяців 1941 р. КМУ ухвалює низку постанов, зокрема це постанова № 133 від 13. 07. 1941 «Про передачу Спілці письменників книгарні», яка знаходилася по вул. Володимирський, 46 і раніше належала літфонду письменників³⁶. Деякі постанови, як № 157 і 158 від 20.11.1941 («Про організацію управи Української книжкової палати» та «Про організацію Архівної української управи в м. Києві»), були ухвалені, але згодом рішенням штадткомісара анульовані³⁷.

Постановою № 188 від 28. 11. 1941 проф. К. Т. Штепа за власним бажанням був звільнений від виконання

обов'язків керівника Відділу культури та освіти з 19 листопада 1941 р. і з того ж дня призначений директором Архіву стародавніх документів при Університеті. Керівником Відділу культури та освіти було призначено П. О. Єфременюка, а на посаду заступника керівника цього відділу М. Андресюка³⁸.

Наприкінці листопада зав. Відділом культури та освіти К. Т. Штепа і зав. Правничим відділом В. Лобуцький надіслали до голови КМУ доповідну записку, що у зв'язку з тим, що постанова № 36 від 17. 10. 1941 «Про збереження книжкових фондів» не була виконана і жодних відомостей не надходило (вона була надрукована в газеті «Українське слово» лише 9-го листопада 1941 р.), вважалось за потрібне винести постанову вдруге, змінивши в дечому її зміст³⁹. 11 грудня проект постанови № 244 «Про збереження книжкових фондів» був переданий до голови КМУ на затвердження, і в цей же день вона була ухвалена В. П. Багазієм, який з 29 жовтня очолював КМУ. Текст постанови порівняно з постановою від 17 жовтня, залишився без змін, лише було додано, що відомості про безгосподарні бібліотеки потрібно негайно передати до Інспектури бібліотек Відділу культури та освіти КМУ (Фундуклеївська, 31, 2-й поверх) яка повинна їх закріпити за науковими та районними бібліотеками м. Києва⁴⁰.

Цінним свідченням про стан найбільших бібліотек Києва у перші часи німецької окупації є їх звіти за жовтень–грудень 1941 року. У ДАКО зберігся звіт за підписом О. І. Полуляха про роботу БАН з 15 жовтня до 1 грудня 1941 р., в якому повідомляється, що спочатку Бібліотека була зайнята німецькими військовими частинами. Майже до кінця листопада не було можливостей приступити до впорядкування та обліку книжкових фондів, тому що в ній продовжували працювати представники німецької влади. У цей час проводились такі роботи: наведення зовнішнього порядку в приміщеннях та упорядкування деяких частин фонду, де це було можливо і невідкладно; збереження книжкових фондів, бібліотечного майна і самих будинків; попередній облік вивезених до Уфи книг (особливо у відділах стародруків, рукописному, музичному та образотворчого мистецтва) і залишеного бібліотечного майна; виявлення безгосподарних бібліотек та їх перевезення до Бібліотеки тощо.

Було розроблено тимчасову структуру Бібліотеки, проведено оформлення її правового і матеріального стану, добір відповідного контингенту співробітників, зокрема:

1. Бібліотека була взята на утримання КМУ.
2. Затверджено штат співробітників у кількості 50 осіб.
3. Від КМУ одержано будинок по вул. Столипінській, 55-б для перевезення до нього книг з Володимирського собору.

³² Там само, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 1, арк. 1, 3; ф. Р-2412, оп. 2, спр. 3, арк. 72.

³³ Там само, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 11, арк. 1–5.

³⁴ ЦДАВО, ф. 3676, оп. 1, спр. 52, арк. 54.

³⁵ ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 184, арк. 9; ЦДАВО, ф. 3206, оп. 5, спр. 7, арк. 361–365.

³⁶ ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 3, арк. 138.

³⁷ Там само, арк. 169, 170.

³⁸ Там само, арк. 212.

³⁹ Там само, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 184, арк. 46.

⁴⁰ Там само, спр. 1, арк. 10; спр. 183, арк. 33; ф. Р-2412, оп. 2, спр. 2, арк. 57.

Штат бібліотеки був укомплектований, головним чином, з компетентних осіб, які довгий час працювали в Бібліотеці. Проте, він був занадто малий навіть для такої звуженої роботи, яку провадила Бібліотека у стані консервації. За допомогою Відділу харчування КМУ було організовано їдальню для співробітників Бібліотеки. Але у листопаді постачання від КМУ припинилося, і Бібліотека порушила клопотання перед КМУ щодо його відновлення.

У звіті зазначалося також, що негативним був факт затримки заробітної плати, станом на 9 грудня 1941 р. співробітники Бібліотеки не одержали жодного разу зарплати, незважаючи на наказ голови КМУ. Здійснювалося денне і нічне регулярне вартування спеціальних охоронників – пожежників, а також співробітників Бібліотеки. Був запроваджений такий порядок, що без дозволу німецького командування жодна книжка чи будь-яке бібліотечне майно не видавалося. Бібліотека підтримувала тісний зв'язок з Інспектурою бібліотек, особливо у справі концентрації безгосподарних фондів. За звітний період було перевезено 83 535 кн. од., які склали у сто-си, відокремивши деякі індивідуальні бібліотеки.

З 15 жовтня до 1 грудня читачам було видано 190 монографічних видань, 7 назв журналів (28 річних комплектів), 600 номерів газет і 25 річних комплектів, підготовлені бібліографічні довідки («Література про торговельні біржі», «Література про Петлюру»), а також бібліографічний реферат на тему про стан [врожаїв] картоплі на Правобережжі та в Чернігівській області за 1940–1941 рр. При цьому потрібно враховувати те, що проводилося лише обслуговування представників німецького командування та тих установ і осіб, які одержали дозвіл на користування фондами Бібліотеки⁴¹.

У звіті за грудень О. І. Полулях повідомляв, що у БАН розпочато підготовку до звірки книжкових фондів з інвентарями, для чого були складені відповідні інструкції. Упорядковано різних видів літератури на 12 095 м полицях; відібрано 40 тис. безгосподарних видань, з них перевезено 30 680 кн. од. За грудень було одержано на книги 1015 замовлень, видано 1658, надано 459 бібліографічних довідок.

Від житлового відділу КМУ одержано ордери на два будинки по вул. Столипінський, 55 та 55-а, для перевезення туди книг з Володимирського та Софійського соборів. Проте, до одержання дозволу від німецької влади на зайняття приміщень, виданих КМУ, література не перевозилася. У грудні було проведено скорочення штату на 15 осіб⁴².

Зі звіту керівника Київської міської публічної бібліотеки Т. М. Марківської за жовтень 1941 р. ми дізнаємося, що будинок Бібліотеки був пошкоджений у результаті воєнних дій, скло вибито, всі двері вирвані, зіпсовані замки, електрика пошкоджена. Опалення вимагало огляду та часткового ремонту. Приміщення було завалено брудом, склом, піском, побитими гіпсовими бю-

стами, порваними портретами тощо. Майже всюди були розкидані книжки, винесені з книгосховища, частина з яких була підготовлена до евакуації. Необхідно було розпочинати роботу Бібліотеки з самого початку, починаючи з перевірки фондів і закінчуючи дрібною господарською роботою, що і було зроблено. Потрібним штатом Бібліотека забезпечена не була, він затверджувався поступово. З 11 до 22 жовтня працювало лише 4 співробітники. 21 жовтня згідно з постановою КМУ штат Бібліотеки був збільшений до 27 чоловік.

Було розпочато внутрішні роботи по упорядкуванню будинку, складено кошторис на необхідний ремонт приміщення, вся розкидана література розібрана і віднесена до книгосховища. Проведено кількісний переоблік загального книгосховища – 140 439 кн. од., абонементів – 19 811 кн. од., стародруків – 6944 кн. од., а також приступили до кількісного переобліку майна Бібліотеки⁴³.

З 1 листопада 1941 р. штат Бібліотеки знову змінюється і складає 21 людину (з них бібліотекарів лише 11). Після загального кількісного переобліку Бібліотека налічувала 271 660 од.: книжок, журналів та часописів (зокрема, періодика абонементів – 2310 од., журнали основного книгосховища – 4661 од., хори великого читального залу – 29 833 кн. од., архіви – 40 273 кн. од., спецфонд – 6444 од., методкабінет – 1638 од., іншомовний відділ – 19 307 од.).

З початку листопада Бібліотека одержала розпорядження від представників Оперативного штабу Розенберга фон Франке та Шмідта і через Відділ консультацій та приступила до обслуговування читачів: у листопаді дано 67 консультацій (використано 321 кн. од., 11 дореволюційних журналів та 16 підшивок часописів). Після часткового впорядкування фонду іншомовної літератури був відкритий абонемент Іншомовного відділу. Проводилася редакція каталогів, виправлено описи на 460 картках.

Приміщення Бібліотеки було очищено від бруду (вивезено 20 куб. м сміття). За сприяння КМУ було позасклено частину вікон і книгосховища 2-х читальних залів, загальною площею 138 кв. м. Співробітники Бібліотеки одержали можливість харчуватись у їдальні⁴⁴.

У грудні шляхом концентрації Бібліотекою було відібрано 4773 кн. од. (наводиться перелік 16 актів, в яких зазначалися адреса, кількість і тематика книжок). Проводився переоблік фондів Іншомовного відділу (майже 50% – 8425 кн. од.), абонементів – 20 876 кн. од. Протягом місяця дано 34 консультації (використано 202 книжки). Опрацьовані відібрані ліцензорами українськомовні книжки з колишнього спецфонду⁴⁵.

У звіті Історичної бібліотеки за листопад 1941 р. зазначається, що Бібліотека знаходиться на території Лаврського монастиря і дуже потерпіла від вибухів, що сталися навколо неї, а також була частково пограбована. Наприкінці жовтня вхід до приміщення Бібліотеки був заборонений. Про це свідчить також доповідна за-

⁴¹ Там само, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 185, арк. 10–15.

⁴² Там само, арк. 29–30.

⁴³ Там само, спр. 186, арк. 4.

⁴⁴ Там само, арк. 5–6.

⁴⁵ Там само.

писка директора Бібліотеки І. Д. Горохолінської до інспектора бібліотек КМУ В. П. Тарнавського, що поліцейськими чинами СС було запропоновано залишити приміщення та здати ключі від Бібліотеки. У листопаді було одержано право входу до Бібліотеки, і співробітники зробили все, щоб добитися збереження фондів. У центрі міста для Бібліотеки було виділено нове приміщення. На 10 жовтня штат бібліотеки складав 8 осіб⁴⁶.

За звітними даними директора Науково-медичної бібліотеки В. К. Магеровського за жовтень–листопад 1941 р. відомо, що вже з перших чисел жовтня провадились перегляд, вилучення, списання з інвентарних книг та пов'язаних з цим процесів у каталогах, марксистсько-ленінської літератури (за звітний період вилучено 1534 книги та 20 назв журналів). За пропозицією Облздороввідділу було обстежено 45 безгосподарних бібліотек (опрацьовано, занесено на каталожні картки з бібліотеки д-ра Рашби 412 книг і 138 комплектів журналів), упорядковано 419 недрукованих медичних дисертацій. Виконані запити 16 читачів (з них 4 німецьких лікарів), яким було видано 92 видання. Проведено облік заборгованості читачів Бібліотеки та її філії (1923 книги, 1511 журналів та перевірено 881 читацький абонемент⁴⁷).

У грудні виявлено та перевезено до Бібліотеки 726 кн. од. Продовжувалася робота по опрацюванню та включенню до фондів приватних бібліотек лікарів Рашби і Шлаена (142 книги та 269 прим. іноземних журналів), упорядковано 5400 прим. іншомовної періодики. Провадились роботи по пристосуванню нового приміщення для книгосховища⁴⁸.

З матеріалів, надісланих директором Науково-технічної бібліотеки (Прорізна, 19) Н. В. Піскорської зазначається, що Бібліотека у жовтні–листопаді 1941 р. займалася пристосуванням приміщення та створенням нормальних умов для збереження фондів, упорядкуванням штату, який на 15. 10. 1941 становив 11 осіб, та різними побутовими справами, освоєнням нового приміщення по Фундуклеївській, 51, а також перевезенням до Бібліотеки безгосподарних бібліотек⁴⁹.

У грудні продовжувалося освоєння нового приміщення та концентрація безгосподарних фондів (у грудні перевезено 10 941 кн. од.). Найбільша кількість видань зі складу Держполітвидаву – 7600 кн. од., решта – з приватних приміщень. У галузі організаційно-адміністративної роботи було проведено оформлення штату Бібліотеки через канцелярію шефа [Бенцінга], оформлені матеріали по фінансовій звітності. Для співробітників Бібліотеки здобуто додатковий хліб та крупу, виклопано наряд на 1 тонну картоплі⁵⁰.

З відомостей від 9 грудня 1941 р., надісланих до Інспектури бібліотек КМУ, зазначається, що за інвентарними книгами в Бібліотеці Київського педагогічного інституту [у документі – назва Київський учительсь-

кий інститут] налічується 204 тис. книг, 20 тис. брошур та близько 6 тис. комплектів журналів. Виявилось, що книг на 30 тис. менше, тому що вони були розіслані по районах для заочників та до Львівського університету. Додається: точні відомості про кількісний склад фондів та стан Бібліотеки зараз відсутні, тому що з перших днів вступу німецьких військ до Києва і до цього часу приміщення Педагогічного інституту зайнято військовими. Документ⁵¹ підписаний директором бібліотеки Завітневичем⁵².

За розпорядженням представника групи «Наука» Оперативного штабу Розенберга фон Франке, який під час службового відрядження керівника робочої групи «Західна Україна», розташованої у Києві, виконував обов'язки керівника цієї групи, усі наукові бібліотеки Києва були передані до відання Генералкомісаріату, куди з 1 березня 1942 р. перейшов на службу спеціаліст-бібліотекознавець д-р Йозеф Бенцінг⁵³.

Німецька адміністрація вживала заходів щодо заблокування відновлення діяльності наукових та вищих навчальних установ, вважаючи, що вони будуть використані місцевою інтелігенцією для створення «національного політичного інструменту» і перетворяться на розсадник націоналізму⁵⁴.

25 листопада 1941 р. за ініціативою д-ра фон Франке відбулося засідання представників УАН та вищої школи, основним питанням якого було обговорення проблем щодо фінансових труднощів утримання УАН, що було одним із приводів для її ліквідації. Аналогічне засідання було проведено 29 листопада, в якому приймали участь 19 представників вищих шкіл. З метою уникнення ускладнень політичного характеру КМУ було доручено видавати зарплату і забезпечити харчуванням тих науковців, які залишились без роботи, до 1 січня 1942 р.⁵⁵

За наказом д-ра фон Франке 6 січня 1942 р. до відання Генералкомісаріату Києва були передані 12 академічних інститутів, які німецька адміністрація планувала використати для воєнно-господарських потреб, а також для освоєння захопленої території. Шість інститутів були ліквідовані, а їхні фонди передані БАН (це інститути: математики, електрозварювання, економіки, географії та статистики, історії України, літератури та фольклору. Стосовно Інституту мовознавства, то був залишений лише один відділ, який завершував роботу над укладанням німецько-українського словника)⁵⁶.

Наказом рейхсміністра окупованих східних областей від 21. 01. 1942 Президія УАН та Університет були остаточно ліквідовані⁵⁷. Німецька адміністрація вважала, що УАН менше служить науці, ніж політичним прагненням українського націоналізму. Зазначалось також, що не визнана німецьким цивільним управлінням УНР

⁵¹ Там само, арк. 40.

⁵² У документах ініціалів не знайдено.

⁵³ ЦДАВО, ф. 3676, оп. 1, спр. 52, арк. 60–62.

⁵⁴ Там само, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 11–14.

⁵⁵ Там само, арк. 7.

⁵⁶ Там само, арк. 5.

⁵⁷ Там само, арк. 8.

⁴⁶ Там само, спр. 189, арк. 11, 13.

⁴⁷ Там само, спр. 185, арк. 39.

⁴⁸ Там само, арк. 20–21.

⁴⁹ Там само, арк. 4–9; спр. 189, арк. 15.

⁵⁰ Там само, спр. 185, арк. 44–44 зв.

знаходилась при Президії і після її заборони продовжувала свою нелегальну діяльність у приміщеннях УАН та Університету. Вважалося, що з розпуском Президії УАН ліквідується ще один небажаний політичний осередок, який був кристалізаційним пунктом націоналістських прошарків для одержання бажаної самостійності України⁵⁸.

Стосовно звітів бібліотек за 1942 р., то серед документів ДАКО зберігаються щомісячні звіти Київської міської публічної бібліотеки за січень–липень та листопад 1942 р., а також за січень–лютий 1943 р. За даними цих звітів, підписаних Т. М. Марківською, робота провадилася головним чином по обліку та упорядкуванню фондів, їх каталогізації; удосконаленню алфавітного, предметного та топографічного каталогів, вилученню небажаних видань, придбанню літератури шляхом концентрації тощо⁵⁹. Крім того є цікавий зведений звіт цієї Бібліотеки за період з 11 жовтня 1941 р. по 10 червня 1942 р., в якому зазначалося, що Бібліотеці – 75 років, за змістом своїх фондів вона універсальна і є єдиною міською бібліотекою, що має Іншомовний відділ з фондом у 25 тис. видань. За станом на 10 червня 1942 р. у фондах Бібліотеки налічувалось приблизно 440 тис. кн. од., враховуючи 167 тис. од., придбаних шляхом концентрації. За звітний період було обстежено понад 400 будинкоуправлінь, виявлено 79 бібліотек, у тому числі – бібліотека колишньої Школи пропагандистів.

У процесі підготовки до відкриття у Бібліотеці провадилася значна робота по остаточному упорядкуванню фондів: зроблено кількісний переоблік фондів усіх підрозділів Бібліотеки. Розібрано та систематизовано 63 тис. книжок з безгосподарних фондів. За завданням Оперативного штабу упорядковані книжки колишнього спецфонду (6444 кн. од.), зроблено його переоблік та упорядковано алфавітний каталог. Розібрано також 17 484 прим. періодики з безгосподарних фондів. Проводилася видача книжок за дозволами штабу, підібрано літературу до виставки «Мистецтво Палеха». Штат Бібліотеки налічував 23 співробітники, а на 1 вересня 1942 р. затверджено мінімальний штат у кількості 56 співробітників⁶⁰.

Оперативний штаб Розенберга у приміщенні Київської міської публічної бібліотеки організував центральний пункт по зведенню, сортуванню, обліку, опрацюванню та відправці до рейху всіх культурних цінностей, конфіскованих у всіх окупованих східних областях. У Бібліотеці було утворено допоміжне книгосховище Східної бібліотеки Розенберга, комплектування якої здійснювалося за вказівками Управління штабу у Берліні дуже оперативно і цілеспрямовано.

Роботою так званої «Центральної бібліотеки» керувала Елізабет Пірсон, яка готувала тижневі і місячні звіти, що були складовою частиною звітів робочої групи «Київ», за такою схемою:

⁵⁸ Там само, арк. 356–357.

⁵⁹ ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 186, арк. 12, 15, 17–18, 20–21, 23–24, 27–27 зв., 31, 34–36.

⁶⁰ Там само, арк. 28–28 зв.

- опрацювання, каталогізація, перегляд та включення видань до фондів Східної бібліотеки;
- транскрипція, переклади назв видань, підготовка рецензій на журнали;
- удосконалення каталогів (головний, алфавітний, предметний, топографічний);
- централізований облік та опрацювання журналів; упорядкування Іншомовного відділу;
- підготовка та розсилка пошукових списків для забезпечення заповнення прогалин у фондах Східної бібліотеки⁶¹.

Загалом, уся робота Бібліотеки була спрямована на поповнення фондів Східної бібліотеки. Крім того, відбиралася література для Центральної бібліотеки Вищої школи і Інституту по вивченню єврейського питання у Франкфурті-на-Майні.

6 червня 1942 р. Київську міську публічну бібліотеку відвідав рейхсляйтер Розенберг під час своєї подорожі по Україні, його супроводжували рейхскомісар України Еріх Кох і генералкомісар Києва Магунія⁶².

У зв'язку з передачею всіх наукових бібліотек з 1 березня 1942 р. до відання Генералкомісаріату Києва, у фондах ДАКО є лише звіт БАН від 6 серпня 1942 р. за період з жовтня 1941 р. – по липень 1942 р., підписаний д-ром Бенцінгом, а також звіти Історичної та Науково-технічної бібліотек за січень 1942 р.⁶³

У звіті БАН зазначається, що її фонди за цей час поповнилися на 372 тис. од. (книг і журналів). Крім того також шляхом концентрації до фондів Університетського відділу Центральної бібліотеки надійшло 25 821 кн. од.; Технічного відділу – 100 тис. кн. од.; Медичного відділу – 45 442 кн. од. Отже, загалом фонди Центральної бібліотеки зросли за цей час на 543 263 кн. од. Ця література репрезентувала, головним чином, видання після 1917 року з різних галузей знань, передусім з історії, літератури, права, філософії, а також з питань техніки і природознавства, у т. ч. до 2 тис. книг XVIII ст., 1200 пачок та папок рукописних та архівних матеріалів, 2 тис. прим. нот, 25 прим. опрацьованих та зшитих газетних комплектів до 1917 року, а також 150 прим. – за 1920–1941 рр. тощо. Крім того, від Української книжкової палати одержано 1200 прим. нової літератури (газет, брошур, дрібних видань).

Одночасно з придбанням літератури поступово розгорталася робота по обслуговуванню читачів, коло яких складалося майже виключно з представників військових частин та німецьких цивільних установ. За лютий–липень 1942 р. у Центральній бібліотеці рейхскомісара України (разом з університетським, технічним і медичним відділами) зареєстровано 272 абоненти, 2010 відвідувань; було видано 8277 книжок та складено 384 бібліографічні довідки⁶⁴. Звіти про діяльність Центральної бібліотеки рейхскомісара України, як стала називати

⁶¹ ЦДАВО, ф. 3676, оп. 1, спр. 52, арк. 30–33.

⁶² Там само, арк. 16–20.

⁶³ ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 185, арк. 46, 50.

⁶⁴ Там само, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 244, арк. 1–4.

тися БАН з 6 червня 1942 р., за другу половину 1942 р. зберігаються у архівному фонді Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського⁶⁵. Починаючи з 1943 р. звіти Центральної бібліотеки рейхскомісара України зберігаються у фонді рейхскомісаріату України⁶⁶.

Відповідно до постанови Штадткомісаріату від 11 квітня 1942 р. щодо підготовки списків усіх культурних установ Києва станом на 19. 09. 1941 р. (концертні зали, бібліотеки, клуби, видавництва, книжкові магазини тощо) керівник Секції культури КМУ Будяк⁶⁷ подав щодо бібліотек такі відомості: бібліотеки масового користування – 36; клубні бібліотеки – 18; наукові бібліотеки – 14; бібліотеки вищих і середніх навчальних закладів – 25, загалом – 119⁶⁸.

Важливою подією в культурному житті Києва стало створення Музею-Архіву переходною доби, який на перших порах підтримувала окупаційна адміністрація, намагаючись таким чином сприяти утвердженню нового режиму. 17 квітня 1942 р. за підписом т. в. о. голови міста Києва Л. Форостівського була видана постанова № 74 «Про заснування Музею-Архіву, присвяченого переходовому періоду в житті Києва», який очолив проф. О. П. Оглоблин. На Музей-Архів були покладені такі завдання: «Зібрати, систематизувати і охороняти весь історичний матеріал (фотознімки, картини, листівки, книжки, письмові та усні свідчення окремих осіб, різні речі тощо), що стосується даного періоду життя Києва. ... Музей-Архів підпорядкувати Відділові культури та освіти по Секції музеїв, бібліотек, архівів та охорони пам'яток культури»⁶⁹.

З приводу утворення Музею-Архіву газета «Нове українське слово» 17 травня 1942 р. писала, що в ньому будуть збиратися матеріали про панування більшовиків у Києві, їхній терор та руйнування пам'яток старовини, а також про відродження українського національного життя в усіх його проявах та українсько-німецьку дружбу і допомогу київського населення Німеччині. Сам О. П. Оглоблин назвав Музей-Архів «важливим чинником у боротьбі з рештками більшовизму в Києві та його агентури»⁷⁰.

Штат Музею-Архіву налічував 14 співробітників, серед консультантів Музею були такі відомі вчені, як колишній директор Музею західного і східного мистецтва С. О. Гіляров, історик архітектури І. В. Моргилевський, історик Н. Д. Полонська-Василенко, директор Історичного архіву В. В. Міяковський, директор Софійського заповідника О. І. Повстенко, директор консерваторії О. М. Лисенко та інші. Була розгорнута інтенсивна діяльність по збиранню відповідних експонатів та матеріалів. Загалом на кінець серпня 1942 р. Музей-Архів

налічував 6376 експонатів, зокрема 3045 документів, 756 фотографій і фототипій, 154 фотонегативи, 195 малюнків, 183 плакати, 383 листівки, 1433 номери газет, 133 журнали, 96 книг. Постійної експозиції у Музеї не було, а зібрані експонати демонструвалися на окремих тематичних виставках. Перша така виставка мала назву «Руйнація більшовиками культурних пам'яток у м. Києві»⁷¹.

У липні 1942 р. Музей-Архів за підписом О. Оглоблина надіслав до окупаційної адміністрації (п. Борнеману) листа з робочим планом і переліком експонатів до виставки, присвяченої річниці вступу німецьких військ до Києва, яка мала назву «Визволення Києва німецькою армією від єврейсько-більшовицького іга й відродження культурного життя міста». У листі було висловлено також прохання надіслати для виставки відповідні матеріали і наголошувалось, що «основна мета виставки продемонструвати досягнення органів міського управління під керівництвом німецької влади»⁷².

Проте, в умовах окупації, коли майже всі культурні установи припинили свою діяльність, Музей-Архів переходною доби був ледве чи не єдиним культурно-науковим закладом, що намагався об'єднати всі знищені за радянський час і період німецької окупації культурно-наукові установи Києва. Німці вирішили остаточно розрахуватися з державницькими ілюзіями українців, і ця українська культурно-наукова установа виявилася їм непотрібною.

Про це яскраво свідчать матеріали перевірки діяльності Музею наприкінці вересня 1942 року. У звіті про цю перевірку повідомляється: «Протягом цього року силами колишнього першого бургомістра Києва проф. О. П. Оглоблина при підтримці окружного комісара м. Києва був створений т. зв. Музей-Архів переходною доби на Подолі. Архів має метою показати усі сторони життя рад з 1934 р. до відступу з Києва, а також господарське, культурне та інше будівництво, що проводиться німецькими військовими та цивільними органами. До цього часу була влаштована одна виставка «Руйнування у Києві, вчинені радами в останні роки, включаючи наслідки воєнних дій і актів саботажу». Виставка не справила на мене хорошого враження. ... Слабо представлені оригінальні документи. Фотографії досить пристойні. Переклади німецькою мовою погані і іноді незрозумілі. Думка про створення подібного музею з подібною цільовою настановою взагалі є нісенітницею. Він задуманий як пристанище для людей, які замість корисної праці, використовують свій організаторський талант на зовсім непотрібному об'єкті. Може скластися враження, що відбудова й будівництво міста, що знаходиться під німецьким управлінням, є справою українських установ. Це ж – справа лише німецьких установ.

⁶⁵ Архів НБУВ, оп. 1, спр. 635, арк. 1–5; спр. 645, арк. 6.

⁶⁶ ЦДАВО, ф. 3206, оп. 5, спр. 7 та спр. 16.

⁶⁷ У документах ініціалів не знайдено.

⁶⁸ ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 1756, арк. 1; спр. 181, арк. 18–23.

⁶⁹ Там само, спр. 176, арк. 2; ф. Р-2412, оп. 1, спр. 27, арк. 83.

⁷⁰ Нове укр. слово. – 1942 р. – 18 липня.

⁷¹ Музей-Архів переходною доби. Пофондовий путівник. – К., 2002. – Арк. 8–9; *Гирич І.* Київський музей переходною доби (1942) // *Український історик.* – 1998. – Т. 35. – № 1/4. – С. 192–196.

⁷² ЦДАВО, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 88.

Я⁷³ вношу пропозицію Музей-Архів закрити, а його матеріали передати до центрального архіву»⁷⁴. Музей-Архів переходової доби припинив своє існування наприкінці жовтня 1942 р., всі його матеріали було передано до Головного історичного архіву⁷⁵.

У червні 1942 р. Відділ культури та освіти КМУ за підписом керівника відділу І. Солодовника та інспектора бібліотек О. І. Полуляха надіслав до Відділу Штадткомісаріату листа з проханням дати дозвіл на відкриття з 1 липня 1942 р. бібліотеки по вул. Володимирській, 46. У цьому листі зазначалося, що Бібліотека має відповідне приміщення і значний книжковий фонд (97 тис. книг, у т. ч. 46 тис. було придбано шляхом концентрації). Серед основних правил бібліотеки наголошувалося, що користування книгами у читальні безплатне, а при видачі книг на абонемент читачі повинні вносити заклад за одну книгу у розмірі 20 крб. для дорослих і 10 крб. для дітей, а також вносити щомісячну абонементну плату – 3 крб. На кожний абонемент видавалася лише одна книга терміном на 10 днів. Для забезпечення роботи бібліотеки потрібен штат у кількості 16 співробітників⁷⁶.

У жовтні 1942 р. за підписом керівника Відділу культури та освіти КМУ І. Солодовника та інспектора бібліотек О. І. Полуляха до керівників київських бібліотек були надіслані циркулярні листи з проханням подати до 1 листопада 1942 р. докладний звіт про діяльність, починаючи з 1 жовтня 1941 р. до 1 жовтня 1942 р. за поданою схемою. Зберігся звіт Київської міської публічної бібліотеки⁷⁷, укладений за такою формою.

Інспектура бібліотек КМУ здійснювала велику роботу по організації виявлення, відбору та перевезенню безгосподарних книжкових фондів до великих бібліотек міста. Зокрема, зберігся лист голови Спілки письменників О. І. Теліги від 30 грудня 1941 р. до Відділу культури та освіти КМУ з проханням дати дозвіл на одержання для бібліотеки Спілки українських письменників безгосподарних книжкових фондів (колишні партійні курси – Хрещатик, 5), ІМЕЛ (Левашівська, 10), Палац піонерів тощо та виділити з приватних бібліотек книги згідно з поданим списком. На документі є резолюція⁷⁸ «Дати [дозвіл] на ІМЕЛ»⁷⁹.

Протягом жовтня–грудня 1941 р. шляхом концентрації безгосподарних фондів було перевезено 184 236 видань, у тому числі БАН – 113 329 од., Науково-технічною бібліотекою – 14 096 од., Науково-медичною – 1812 од., Київською міською публічною бібліотекою – 6473 од., Історичною бібліотекою – 2590 од. тощо⁸⁰.

У доповідній записці Інспектури бібліотек від

⁷³ Там само, арк. 84–85.

⁷⁴ На жаль, підпису на копії цього звіту немає. Проте деякі дослідники, зокрема М. В. Коваль, стверджують, що цей звіт був підготовлений Й. Бенцінгом (Український історичний журнал. – 1993. – № 11/12. – С. 33).

⁷⁵ Музей-Архів переходової доби... – С. 11–12.

⁷⁶ ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 183, арк. 40–40 зв.

⁷⁷ Там само, спр. 186, арк. 1–3, 33–33 зв.

⁷⁸ Там само, спр. 184, арк. 87.

⁷⁹ Інститут Маркса–Енгельса–Леніна.

⁸⁰ Там само, спр. 183, арк. 36; спр. 184, арк. 101.

24 листопада 1941 р. до Головної робочої групи України наводився перелік перевезених до БАН безгосподарних фондів від установ і приватних осіб, зокрема від:

- Наркомосу – 33 500 од. (історія, математика, сходознавство);
- Інституту удосконалення сільського господарства – 12 500 од. (сільське господарство);
- будівельного технікуму – 5200 од. (будівництво);
- НКВС – 1200 од. (політична література);
- секретаря ЦК КП(б)У Лисенка – 3000 од. (художня література);
- директора Інституту історії Білоусова – 1300 од. (історія);
- літературознавця Стебуна – 2100 од. (літературознавство, художня література) тощо.

При цьому підкреслювалося, що через відсутність транспортних засобів робота виконана не повністю (відібрано значно більше)⁸¹. А у звіті БАН від 16 січня 1942 р. до Інспектури бібліотек за підписом директора БАН О. І. Полуляха і зав. Відділу комплектування М. І. Ясинського повідомлялося, що протягом першої половини січня до БАН прийняті бібліотеки українських письменників загальною кількістю 14 777 кн. од. та 3700 рукописів, а саме:

- П. Тичини – 7500 кн. од., 1600 рукописів;
- П. Панча – 2812 кн. од., 1300 рукописів;
- Ю. Яновського – 2 тис. кн. од., 400 рукописів;
- Н. Рибакі – 407 кн. од., 400 рукописів⁸².

Інспектура бібліотек КМУ за підписом О. І. Полуляха на запит наукового працівника Музею-Архіву переходової доби І. І. Коровицького підготувала довідку щодо наявності у Києві двох церковно-богословських бібліотек – Київської духовної академії та бібліотеки митрополита Флавіана. Відносно бібліотеки Київської духовної академії повідомлялося, що вона є складовою частиною БАН, залишалася у своєму старому будинку, а каталоги вивезені до головного приміщення БАН. Фонд бібліотеки налічує близько 200 тис. од. зберігання, головним чином, іноземна та єврейська література. Місцезнаходження стародруків і журналів невідоме. Бібліотека митрополита Флавіана перевезена з Лаври до Київської міської публічної бібліотеки⁸³.

Відділ культури та освіти КМУ на підставі клопотання директорів нижчезазначених бібліотек звернувся до керівників поліції Печерської, Шевченківської та Богданівської районних управ відносно встановлення спеціальних постів з 6 години вечора до 6 години ранку біля БАН, Київської міської публічної та Науково-технічної бібліотек, а також до Німецької польової комендатури – з проханням оглянути приміщення Київської міської публічної бібліотеки на предмет виявлення там мін. Аналогічні звертання були і відносно поновлення діяльності охоронних постів у зв'язку з їхньою ліквідацією з 5 січня 1942 р.⁸⁴

⁸¹ Там само, спр. 184, арк. 54–54 зв.

⁸² Там само, спр. 185, арк. 32.

⁸³ Там само, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 199, арк. 67–67 зв.

⁸⁴ Там само, спр. 184, арк. 40–43, 45, 48, 107.

Аналізуючи діяльність КМУ у 1941–1942 рр., передусім треба враховувати те, що її діяльність здійснювалась під тиском окупаційної адміністрації, яка намагалася спрямовувати роботу КМУ відповідно до потреб рейху.

Проте навіть в тих умовах КМУ проводила різнобічну діяльність, яка допомагала місцевому населенню вижити в той скрутний час. Невдовзі після приходу німців до Києва за допомогою голови КМУ В. П. Багазія був утворений Український Червоний Хрест, що поширив свою діяльність і на табори військовополонених (була складена картотека на 60 тис. чоловік).

У грудні 1941 року за підписом В. П. Багазія був надісланий лист до штадткомісара Києва Муса про голод серед населення внаслідок низьких норм постачання продуктами харчування.

Після розпуску УНР при КМУ був утворений Відділ у релігійних справах, який фактично продовжував діяльність УНР. Чинили також тиск на єпископа Пантелеймона, щоб змусити його бути більш рішучим у національних справах.

За донесеннями служби безпеки окупаційної адміністрації В. П. Багазія оточив себе особами «шовіністичного» спрямування, які «проводили все більше ворожу і ненависницьку політику щодо німецьких заходів». Німці вважали, що у КМУ знаходиться центр нелегальної діяльності ОУН (А. Мельника)⁸⁵. В. П. Багазія було заарештовано, а згодом – розстріляно.

Стосовно діяльності КМУ у 1941–1942 рр. у галузі бібліотечної справи слід відзначити, що у жовтні–листопаді 1941 р. Інспектурою бібліотек була проведена величезна організаційна робота по реєстрації та обліку бібліотек міста. Всім бібліотекам були розіслані обіжники для заповнення, які вмещували до 40 позицій, зокрема: загальні відомості про бібліотеку, кількість і склад книжкових фондів, основні напрями роботи, списки співробітників тощо⁸⁶. Починаючи з перших чисел жовтня до Інспектури бібліотек надходять довідки, складені керівниками бібліотек⁸⁷. На основі цих довідок Інспектурою бібліотек були підготовлені докладні списки-ог-

ляди бібліотек міста, які широко використовувалися у звітах усіма гілками окупаційної адміністрації і давали чітке уявлення про наявність та стан бібліотек Києва на початку німецької окупації. Фонди київських бібліотек налічували приблизно 8–10 млн видань без урахування приватних бібліотек, книжкового майна, яке знаходиться у колишньому академічному видавництві та численних книгарнях, а також газетного сховища у Софійському соборі.

До відання КМУ відносились 22 законсервовані бібліотеки, у т. ч. і Київська міська публічна бібліотека, а також 21 районна бібліотека. Основним завданням бібліотек під час консервації було концентрація безгосподарних фондів та вилучення небажаної літератури. Відкрита для читачів була лише одна підпорядкована КМУ бібліотека – Київська міська бібліотека для дорослих і дітей (Володимирська, 46).

Віданню КМУ не підлягали 18 наукових бібліотек. Це передусім БАН з усіма її відділами, а також бібліотеки інститутів: хімічної технології (Володимирська, 55); металотехніки (Брест-Литовське шосе, 39); гідрології та рибного господарства (Володимирська, 44); науково-судової експертизи (Володимирська, 15); захисту рослин (Володимирська, 55); сільськогосподарської ботаніки (Гімназична, 9); палива (Велика Житомирська, 19); економіки (Ново-Павлівська, 2); землеробства (Тимофіївська, 12); селекції (Енгельса, 20); плідівництва (Китаєво), а також бібліотеки Хімічного інституту (Володимирська, 54а), музеїв Шевченка (Фундуклеївська, 52), українського мистецтва (Олександрівська, 39) та Театрального (Пирогівська, 9), Будинку вчених (Велика Підвальна, 3) та Першої клінічної лікарні (Бульварно-Кудрявська, 2). До компетенції КМУ також не входили 14 бібліотек вищих і середніх навчальних закладів і шести бібліотек різних установ⁸⁸.

КМУ займалася також організацією їдалень та постачанням продуктів для співробітників бібліотек, неодноразово звертаючись до Відділу у справах харчування Штадткомісаріату з проханням включити бібліотекарів на постачання харчовими продуктами за нормами діючих установ⁸⁹.

Документи ДАКО свідчать про різнобічну діяльність КМУ в галузі бібліотечної справи. Їх цінність полягає в тому, що вони відображають реальну картину стану бібліотек Києва в перші дні німецької окупації міста, а також їх діяльність у цей час.

⁸⁵ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів: НТШ у Львові, 1993. – С. 226–227, 559; Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1986. – С. 72.

⁸⁶ ДАКО, ф. Р-2356, спр. 181, арк. 64–67 зв.

⁸⁷ Там само, спр. 182, арк. 26; спр. 185, арк. 4–9; спр. 189, арк. 15.

⁸⁸ Там само, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 244, арк. 11–42; ЦДАВО, ф. 3676, оп. 1, спр. 52, арк. 62–63.

⁸⁹ Там само, спр. 188, арк. 8–8 зв.